

A jogtudomány természete

Komplexitás, modellértékűség: eszmények, korlátok

Varga Csaba

professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar (Budapest)
kutató professor emeritus, Magyar Tudományos Akadémia
TK Jogtudományi Intézete (Budapest)

Összefoglalás: A tudomány az emberi érzékelés körébe vont világról szerzett ismeretek rendszerszerű feldolgozása. Ebből a humán tudomány mindenképp előtti történelmi tapasztalatok általánosításán nyugszik. A tudományos ismeret univerzalitásra törekszik, a tapasztalat azonban eleve partikuláris: *hic et nunc* körülhatárolt s így általánosítási lehetőségében korlátozott.

A jogtudomány tárgyaként a jog azon emberi életviszonyok szabályozása, amelyek (1) a társadalom egészét átfogóan (2) alapvető érdekkonfliktusok (3) végső rendezését látják el. Közvetlenül a jog – mint (a) normatív felfogott társadalmi magatartás, (b) tételezés, (c) hatósági döntéshozatal/kikényszerítés, valamint (d) az előbbi(ek) kommentárja/dogmatikája – legfeljebb járulékos tárgya, de mint az emberi gyakorlat instrumentuma, közvetlenül semmiképpen sem tartalma a jogtudománynak. Tapasztalaton alapultsága folytán – ideáltípusában, melyhez az angolszász hagyomány áll legközelebb – a jogtudomány eleve historikus és komparatív, teoretikus megfontolásokon nyugvó. Ezekre építhetők csupán – amiben a latinikus/germán hagyomány a leginkább példamutató – a rendszerszerűen megfogalmazott, általánosításra alkalmas fogalmak, elvek, intézmények. Mindezek alapja az *ordó*ról az adott társadalom világméretűben alkotott eszmény; ennek kiművelésével bontanak ki fogalmakat, elveket, intézményeket az egyes jogtudományok. Mindez annyiban szövegelemzés csupán, amennyiben történeti, s annyiban empiriára építő, amennyiben társadalomtudományi a vizsgálódás. Fogalmainak, elveinek, intézményeinek itt feltárt összefüggése jogtudományi szintű, amennyiben felette áll a jogi kultúrák, nemzeti jogrendek esetlegességének, praxisfüggő változatosságának. Az alkotott/alkalmazott jog csak annyiban releváns számára, amennyire egy műszaki alkotás az egzakt tudományoknak. Mert minden egyéb már gyakorlati foglalatosság és/vagy jogpolitika. A geometria és a teológia tudományeszményéből nőtt ki a jogtudomány, a létező fogalmi modellálása. Teoretikus dogmatika ez, mely potenciális és versengő, de összefüggő rendszerre szervezett. S mint a humaniorák általában, nemcsak egyfajta ideáltípusos tükre, hanem egyik alkotójaként alakító/formáló tényezője is az ember világának.

Kulcsszavak: jog mint eszköz, jogdogmatika mint modell, axiomatizmus, rendszerszerűség

Abstract. The Nature of Legal Scholarship (Complexity and Modelling Function: Ideals and Limits)

Science is the systematic processing of knowledge on the world, sensed by human perception. The humanities, as peculiar part of scholarship, are based on the generalisation of historical experience. While scientific knowledge tends to get generalised, experience is particular from the beginning: it is defined from wherever and whenever it has been gained (or by what has been experienced *hic et nunc*), so it is limited in generalisability.

As a subject of legal scholarship, law is (1) a global phenomenon embracing society as a whole, which is (2) able to settle conflicts of interests that emerge in social practice as fundamental, while (3) prevailing as the supreme controlling factor in society. Law – taken as (a) normatively considered social behaviour, (b) positivation, (c) decision making and/or enforcement by the authority, as well as (d) their commentary/doctrine – is an accessory subject of legal scholarship at the most; in no way it is an internal part thereof. Based on experience – as to its ideal type, best exemplified by the English tradition – legal scholarship is historical and comparative, directed by theoretical considerations. Systemically developed concepts, principles and institutions, ready to generalisation – best exemplified by the Latinic/Germanic tradition – can only be built on the former.

All its foundation is provided by the ideal of *ordo*, developed by the world concept of the given society/culture. In its concretisation, particular legal sciences are formulating notions, principles and institutions. This is textual analysis in so much the inquiry is historical; this is empiric in so much it is of a social scientific character. Their scholarly developed connection is at the level of “legal science” only provided that it transcends the accidentality and practice-dependent variety of individual legal cultures and national laws. No law in books or action can be more relevant to it than any engineered product to exact sciences, for all these are nothing but parts of practical action or the policy thereof.

Jurisprudence, taken as the conceptual modelling of a part of reality, is a historical offspring of the ideal of *scientia* materialised first in geometry and second in theology. Or, it is a kind of theoretical doctrine: potential and competitive, albeit organised into a coherent system. And as the humanities in general, it is at the same time an ideal-type reflection and form-giving factor – that is, genuine artificer – of the man’s world.

Keywords: law as instrument; Rechtsdogmatik taken as model; axiomatism; systemicity

Tudomány. A tudomány¹ az emberi érzékelés körébe vont világról szerzett ismeretek rendszerszerű feldolgozása. Eleve emberi produktum, s így annak esendőségében eleve osztozik.

Ez már a fenti meghatározásban kettős fenntartást, pontosabban emberi függőséget jelez. Egyfelől annak nyilvánvalóságát, hogy saját érzékelésén, azaz az érzékszerveitől, illetőleg az azok makro- és mikroszkopikus meghosszabbításaitól közvetített s adatként/tényként értelmezett szenzoráláson az ember egyszerűen nem képes túlhaladni: végső soron mindvégig nem szabadulhat ezeknek – saját érzékelőképességének – fogságától.² Másfelől annak belátását, hogy e feldolgozás mindvégig emberi marad. Tehát először is, mindenekelőtt embertől függő általában abban, hogy az ember háromdimenziós koordináta-rendszerben való létezéséhez és attól meghatározott világképéhez kötődik. S ezen túlmenően is természetsszerűleg különösen abban, hogy értelmezési kerete sem lehet más, mint amit művelőjének a világlátása megszab, tehát egyáltalán biztosítani tud. Ezzel pedig azt állítjuk, hogy a megismerő ember egyszersmind saját felfogóképességének is a foglya.³

1 Nagy nyelveinkben az elnevezés gyökere ugyanaz, mint a magyarban: a *tud/omány*hoz hasonlatosan a *science* a *scienti*ából származik, mely a *scire* [‘tudni’] származéka, amiként a *Wissenschaft* a *wissen/Wissen* származéka. Ám elég egy pillantást vetni pl. Coyle & Pavlakos (ed.) 2005 kötetére ahhoz, hogy meggyőződünk: tudomány gyanánt vagy azonossága felől kutakodva mi csak germánkodunk – ti. az angol nyelvű civilizációban egy *Rechtswissenschaft*nak megfelelő eszmeiséget/eszményiséget hiába keresnénk. Vagyis elnevezésbeli gyökerekre vissza nem vezethetően a „Tudomány-e a jogtudomány?” kérdése angol nyelvterületi hagyományban eleve badarságként hatna: nem humanioráik elhanyagolásával, mégis olyan mértékben fejlesztették ki nagy tudományait, majd hagyatkoztak is rájuk, azokra, amiket joggal *Science*-nek nevezhettek, hogy ezekhez képest a hívések, bölcsészkedések, művészkedések és egyéb puha széplelkizések és merő pragmatizmusok ilyen körbe tartozása fel sem vetődhetett. Mai állapotában lásd pl. az amerikai *National Academy of Science* efféle területekről még/már elfogadott tematikáinak listáját in <http://sites.nationalacademies.org/DBASSE/index.htm>. Eszerint ilyesféle vitáinknak még az alapja sem objektív, független az ember éppen valamiképpen alakult társadalmi gyakorlatától.

Mindazonáltal az alábbiakban egy védhetőnek tetsző kiindulópont következetes alkalmazására/vázolására tesztek kísérletet.

2 A *theologia* ebben elvileg kivételt jelent, erősen szimbolikus értelemben mégis teljes azonosulást. A hívő számára ugyanis, aki úgymond érzékeli a világunk isteni teremtettségére és értelemadására utaló jeleket, éppen hitének állításával teszi tudománnyá az isteni megnyilatkozások tárgyalását, ezek következményrendszerének levonását. Történelmi korokban a teológia uralkodó elsője azzal, hogy tudományként elfogadottságának már maga a ténye létrehozta minden egyéb megismerés *ancilla theologiae* pozícióját, nemcsak magától értetődő, de teljességgel logikus is volt, hiszen ez szolgált – csakis ez szolgálhatott – kvázi-axiomatikus alapként az eleve isteni teremtés produktumának tekintett világban való éléshez, így egyebek közt annak magyarázatához is. Az tehát, hogy az emberi értékvilág és értelem alakításában játszott meghatározó szerepe mindenek felé emelte, merő következmény.

3 A nyugati gondolkodást először a kolonizáció tapasztalataival a „bennszülött” másság lepte meg, majd a 19. század vége felé, a kulturális antropológia formálódásával egy időben a nyugati mindennapok modernítésével szembeállított ősi/primitív gondolkodás többnyire spekulatív rekonstrukciójára törekedett. Adalékként lásd pl. Bitterli 1982. Ma már például az afrikai törzsi koponyalékéleléses gyógyító eljárások jogi megítélésében csakúgy, mint – a japán medicinával

Másodszor pedig embertől függő abban, hogy sem a tudománynak magának, sem a tudomány nevében állított igazságnak objektív léte nincs. Az is, amit megállapít, de az is, aminek jegyében ennek igazságot tulajdonít, olyan közvetítetttség, aminek mindenkori jelentése mindenkori értelmezésétől függ. Végso soron ez minden emberi tevékenységnek és produktumnak az emberi gyakorlatba ágyazottságát jelenti. Ebben az értelemben s ebben a fogalmi általánosságban – mint-hogy tehát társadalomontológiailag az elmélet is az ember társadalmi gyakorlatának része – a *theoria* is *praxis*. Utóbbiból ered egyáltalán a megismerésre készítés, és ugyancsak ez utóbbiba ágyazódik e készítés eredményének igazolása is.

A bizonyosság/bizonytalanság fogalom-párja – hacsak nem egy pszichikai állapot önjellemzéseként használjuk – merő absztrakt fogalmi dichotomikus projekció: határait élessé, adott minőségét úgymond bizonyossá, a tudományban és a társadalmi tevékenységben egyaránt, alkalmanként végrehajtott artifizialis manipulatív dezantropomorfizáció teszi, mint ahogy a jog nevében kivitelezett emberi döntések is csak kizárólag a jog tudatosan elidegenítő nyelvi és eljárási játékaik folytán tudják magukra öltetni a bizonyosság tógáját.⁴ Végso soron mindkettő mögött emberi akarat, az ember társadalmi konvencionalizációja áll.

Nos mindezek az emberi artikulációk olyanok, mint szabadon lebegő lótu-szok a víz, avagy korallak az óceán felszínén. Ha sok ilyen található, ha ezek szaporodásra és egymásba kapcsolódásra folyamatosan képesnek bizonyulnak, előbb-utóbb kontinens nagyságúvá növekedhetnek, olyan teherbírással, aminek abszolút szilárd biztonsága hitét csakis egy szükségképpen eretnekként fogadandó, blaszfémikus hitehagyás kezdheti ki. Ám ha a valóság megismerésére is ez áll, úgy egy ilyen fogalmi általánosságban az utóbbi mint *epistemicum* valójában az előbbi mint *onticum* részeként fogadó fel és tárgyalandó. Mert úgyszintén az ember szüntelenül zajló társadalmi gyakorlatának a része mindez: azon tudatosság egyik legfőbb háttérösszetevője, amellyel cselekvéseit végrehajtja. Vagyis ideológia, a terminus filozófiai értelmében: létében is, és *episteméként* vehető konkrét státusában is.⁵

példázva – az emberhalál időpontja vagy a szövettranszplantáció feltételei meghatározásában világos a mitologikus előfeltevések eleve kiválasztó szerepe. Az európai orvoslástörténetben pedig azon választások megejtésénél, amiket például neurológiai kérdések biológiai megalapozásának szüksége vet fel, axiomatizáló önkény uralkodik, ahol is az egyes válaszlehetőségek valahai – ókori, közép- vagy korai újkori, tudományosan azóta egyként elutasított – előfeltevések mentén formálódtak történelmileg meg, merőben pragmatikusan, mindazonáltal ma is változatlanul jól szolgáló különböző hagyományok nyomán. Vö. Varga 2004a, különösen 247–253.

4 A mesterséges fogalmi/intézményi/civilizációs lepel mögötti tényleges zajlás reprodukcióját (saját balos ideológiájukban: az *elnyomás* leleplezését) célozta az 1968-as diáklázadások nyomán szerveződött *Critical Legal Studies* mozgalma is. Conklin 1998. 47. például tételszerűen abból indul ki, hogy „The particularity of an individual’s experiences is camouflaged, if not denied, by the knower’s play inside the legal discourse of a modern state”. Ennek összefüggéseit nyelvelméleti és logikai eszközökkel kíséreltem meg kimutatni in Varga 2003.

5 Bővebben lásd Varga 2014a.

Humaniórák. Az emberi gyakorlat folyamatával és produktumaival foglalkozó úgynevezett humántudományok mindenekelőtt történelmi tapasztalatok általánosításán nyugszanak. Míg a tudományos ismeret – nyilván a makro- és mikrokozmoszt illető klasszikus, úgynevezett természettudomány mindmáig gyakorlatilag vitathatatlan kiinduló alaptételéhez híven – univerzalitásra törekszik, a történelmi tapasztalat nyíltan eleve partikuláris: *hic et nunc* megéltségében körülhatárolt, s ezért általánosítási lehetőségében meglehetősen korlátozott. Ugyanúgy, ahogyan minden *comparatio* nyíltan feltárja már egy adott ún. tudományos módszer választásában/alkalmazásában is művelője gyakorlati (tehát ön-)érdekét s benne akkor és ott aktualizált konkrét művelése teljes emberi környezetét – hiszen azért hasonlítunk, hogy a magunkat/magunkét lássuk jobban, tehát a *tertium comparationis* mindig (létünkben vagy produktumunkban) magunk vagyunk⁶ –; nos, az emberi gyakorlat fejleményeivel és létrehozott szellemi s intézményi kultúrája egyes darabjainak és vonatkozásainak a rendszerező/feltáró leírásával foglalkozó humántudomány (a történelemtől az antropológiáig, közgazdaságig, jogig és politikatudományig) elsődlegesen mindig önleírás, amit többnyire annak (mai, főként atlanti civilizációkban egyre kevésbé visszafogottan) univerzálisként projekcionálása szokott követni. Ez azonban önmagában se nem szükségképpen, se nem igazolható; hacsak az általánosíthatóság konkrét előfeltételei nem állanak bizonyítottan fenn, úgy ilyen esetben egyszerűen imperializmusról, egy üresként kezelt térbe történő politikai nyomulásról van szó.

Megjegyzendő, hogy mivel a történelmileg szerzett tapasztalatoktól (s így ezek előfeltevéseként persze az alapul szolgáló világképtől is) függő, azok rendszeres osztályozó leírására törekvő humántudományok mögött eleve – civilizációnként, kultúránként, népekként, és persze, bármelyiket illetően, koronként – eltérő érzékenységek s ezekre válaszul kialakult eltérő fogalmiságok állanak, ezeknek a tudományeszménye és a módszertana is különböző. Ennélfogva régóta korunk ténye, hogy a szellemileg kolonizáló (a 19. századtól a második világháború végéig főként a francia, majd a német, azóta pedig mindenekelőtt az amerikai), a központ és a referencia szerepét egyaránt betöltő nagy nemzetköziesített tudományok eluralkodása nemcsak ezeknek a térben és időben adott hely adott történéseihez kötődő eseménysoroknak a lokális tudományos feldolgozását mint végeredményt torzítja és szegényíti, de magához hasonlító uniformizálással az adott hely és idő tudományának az eddig kialakult eredményeit s regenerálódásának/újjaszerződésének az esélyeit is következetesen pusztítja, csökkenti.⁷ Vagyis ezért eleve problémás bármilyen társadalomtudományi hatás, ha az tudomány-kölcsönzés, vagyis transzfer, és nem egy elvileg minden irányban nyitott, mert utána feldolgozott *learning process* keretében történik.

6 Egyetlen kiválasztott területre alkalmazottan lásd Varga 2005a.

7 Lásd pl. Varga 2015 és – esettanulmányként – Varga 2014b; korai felismerésére pedig *Replica* 1998. 33–34.

Jogtudomány. A jogtudomány tárgyaként a jog azon emberi életviszonyok szabályozása, amelyek (1) a társadalom egészét magában foglalóan (2) alapvető érdekkonfliktusok (3) végső rendezését látják el.⁸ Az így felfogott jog nyilvánvalóan komplex társadalmi jelenség, mely számos oldalról vizsgálendő. Közvetlenül egy-egy jogmegnyilvánulás vagy azok bizonyos halmaza – akár úgy, mint (a) akként felfogott társadalmi magatartás, mint (b) ekként tételezés, mint (c) ennek jegyében történő hatósági döntéshozatal és kikényszerítés, avagy mint (d) az előbbiek bármelyikének kommentárja, majd dogmatikája⁹ – legfeljebb járulékos tárgya, de közvetlenül semmiképpen sem tartalma a jogtudománynak.

Tapasztalaton alapultsága folytán – ideáltípusában, melyhez az angolszász hagyomány áll leginkább közel – az úgynevezett jogtudomány mint példák tömkelegéből élő gondolkodásmód eleve historikus és komparatív, amit teoretizált megfontolásokkal próbálnak közös mederben tartani s közös irányban tartatni. Csupán ezekre építhetők – amiben a latinikus/germán hagyomány a leginkább példamutató – rendszerszerűen megfogalmazott, általánosításra alkalmas fogalmak, elvek, intézmények.

Mindezek alapja az ordóról az adott társadalom világméretben alkotott eszmény;¹⁰ ennek kiművelésével bontanak ki fogalmakat, elveket, intézményeket az egyes jogtudományok. Mindez annyiban szövegelemzés csupán, amennyiben történeti, s annyiban empiriára építő, amennyiben társadalomtudományi az adott jogtudományi vizsgálódás. A valódi jogtudományban kialakított ilyen fogalmaknak, elveknek és intézményeknek még az összefüggése sem lesz jogdogmatikai, hanem szintúgy jogtudományi szintű, mert felette áll a jogi kultúrák és nemzeti jogrendek változatosságának. Alkotott és alkalmazott jog így csak annyiban lesz releváns a számára, mint amennyire egy műszaki alkotás építése vagy használata az egzaktan mondott tudományoknak. A tudománytárgy szemszögéből minden egyéb már nem más, mint gyakorlati foglalatosság és/vagy jogpolitika.¹¹

Finomítások. Az előbbi ponttal azonban már olyan elhatárolásokhoz érkezünk, amelyeknél a kifejtés előfeltételez bizonyos fogalmi tisztázásokat.

8 Elsőként in Varga 1985.

9 A 'jog' felfogását/használatát/fogalmiság-lehetőségét övező többértelműség megjelöléseként alkalmazott tételezettség/kikényszerítettség/társadalmiság hármasságban való fogalmazást – Varga 1970 – akkor váltotta fel a tételezettség/kikényszerítettség/doktrinalitás hármása – Varga 2014c –, amikor a funkcionális megközelítés helyébe a fenomenális érdeklődés került, a jog nyelvi megjelenéseinek kérdéseként.

10 Vö. Varga 2012 ill. Varga (szerk.) 2000.

11 Mindez persze nem változtat azon, hogy a külsőn akár azonos is lehet: hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozottságán alapultság, jegyzeteltség, s következetes, okadatolt bizonyítás tudományszerű érvelésre alapozottan. Mégis a tudományművelésben kialakultabb államokban utóbbiakat jellegzetesen politikai csúcsszervek háttérintézményeiben (pl. amerikai *think-tank*, német *Stiftung*), avagy kormányzati vagy igazságszolgáltatási, rendvédelmi szervek (bíróóságok, ügyvédségek, rendőrségek stb.) pontosan ilyen célból felállított intézeteiben szokás mindenekelőtt és főhivatásszerűen művelni.

Egyfelől és mindenekelőtt: az emberi szellem és teljesítménye, s maga az alkotás, lényegesen tágabb körű, mint a tudomány vagy tudománytárgy fogalma. Az előbbiekből csakis a valóság megismerésében (mentális reprezentációjában, azaz fogalmi reprodukciójában) mutatott szellemi teljesítmény része a tudománynak. A mögötte álló valóság pedig nem feltétlenül pusztán fizikalitás (ideértve bármiféle anyagi – mikroelemi, kémiai, biológiai stb. – összetevőt); előfordulhat, hogy fizikális világunk (pl. a geometriában) absztrakt potencialitásáról vagy (pl. a matematikában) vonatkozásáról van szó. Mihelyt viszont a természettől adott tudománytárgytól az ember-alkotta világhoz, vagyis társadalmi/humán tudománytárgyhoz érkezünk, immár csak lényegesen bizonytalanabb válaszokat szabad már megfogalmaznunk. Mert mi is itt a tárgy? A társadalomtudomány esetében leginkább a társadalmi tény, mely a társadalmi jelenséghez, vagyis egy társadalom-ontológiailag számba veendő – mert hatást kiváltó/gyakorló – *phenomenon*hoz tapad. Nos, ez sohasem egyszerűen elszigetelhető emberélet, hanem tömeges viselkedéseknek (magatartásoknak s mentalitásoknak egyaránt) az iránya/eloszlása, avagy egy meghatározó jelentőségű, intézményi cselekvés(sorozat) – bárhány aktor is részes benne. És továbbmenve: mi a szellemtudomány? És ha eltérő, úgy mi a humántudomány? Nyilván eltérő megközelítések eltérő definíciókat adnak. Mégis számomra az a mintaértékű, ha úgy gondolhatom, hogy – némiképpen a geometria/matematika előbbi ábrázolására emlékeztetően – a humántudomány összefüggő képet ad világunk absztrakt potencialitásáról (pl. teológiában/filozófiában) vagy vonatkozásáról (pl. statisztikában), avagy ennek egy viszonylagosan különválasztható része tekintetében összefüggő potenciális modellel/modellül szolgál (pl. a klasszikus ökonómiában vagy a teoretikus jogdogmatikában).

Másfelől viszont azok az egyébként igencsak széles területek, amelyekben egyáltalán emberi szellem s alkotó erő munkál, eleve leválasztódnak a tudományfogalomról. A spiritualitás területéről indítva,¹² először, ilyen mindenekelőtt a misztikum és a művészet. Mert az előbbinek nyelvi vagy képi formát öltése csakúgy, mint az utóbbinak műalkotásban megtestesülése – akár egyedi darabként, akár meghatározott életmű vagy egész korszak sorozatában – nem tudomány, s önmagában nem is tárgya tudománynak. Egy az utóbbira irányuló vizsgálat tudományszerű csupán akkor lehet, ha történetesen az embert vizsgálom, amelynek produktumaként ez megjelenik, avagy produktumok adott halmazát, amelyekben ezek már nem egyedi műalkotásként, hanem mint adott filozófiai/esztétikai gondolat/probléma megtestesítői/példázatai és/vagy mint társadalmi jelenség játszanak szerepet. És leghatalmasabbként s legtömegesebbként, másodsor, ilyen a szűkebb értelemben vett társadalmi gyakorlat terepe, s ebben is bármiféle eszköznek az előállítás, alkalmazása, értékelése, avagy adaptálása/finomítása. Mert nem más ez, mint a cselekvő embernek szerszámkészítő emberként [*homo faber*] való megjelenése¹³ – az

12 Tudományfejlődési összefüggésekre lásd Varga 2005b.

13 Bergson 1907 adta e nevet, intelligenciaként definiálva, melyben benne rejlik tárgyak végtelen

emberré válás hosszú folyamatában immár mintegy kétmillió évnyi időre visszatekintő megszakítatlansággal.¹⁴ S korántsem véletlen ennek időbeli párhuzama az ember gondolkodó lényként való megjelenésével. Még teológiai ábrázolásában is: az isteni teremtés folytatójaként a munkát kifejtő ember, mint szerszámot készítő lény, önreflektálással válik ki természeti létéből,¹⁵ amihez a megismerés (vagyis ami utóbb a tudományban fog összpontosulni) akár csíraformája segíti. Ez az összefüggés nyilvánvalóan szoros, de eltérő tevékenységfajtákat jelöl, így jottányit sem változtat azon, hogy a szerszámmal való foglalatosság a gyakorlati cselekvés terepe. S noha mindaz, amiben az ember egyáltalán megnyilvánul, sokirányú képességén – megszerzett tudása felhasználásán, kreatív erején is – nyugszik, maga mégsem tudomány, hiszen önmagában nem is megismerés, hanem a megismertnek úgyszintén alkalmazása az ember személyes és társadalmi gyakorlatának a részeként, instrumentumként szolgálva az abban történő előrehaladását.

(Törvényhozásban, normatív döntéshozatali folyamatban, jogpolitikák alakításában, vagyis bármiféle gyakorlati megnyilvánulásban ezért az előkészítő szakasz természetesen igényelhet/megrendelhet s bőven fel is használhat legszorosabban tudományos kutatást; ám annak kérdése, hogy ebből mit, miként és mivé formál, már teljességgel gyakorlati ügy, ami végső soron leginkább konvencionális, tehát addigi fősodornak történő megfelelés függvénye.)

Árulkodó körülmény, hogy a tudomány egyetlen kriterialitása, a megismeréshez vezető állítás igazságának/hamisságának a kérdése ilyen utóbbi körben, instrumentális vonatkozásban természetesen nem is vethető fel – ugyanúgy, ahogyan a pusztán konvencionálisra támaszkodó úgynevezett játékok esetében sincs kritériumszerűen másról szó, mint tetszőleges megfontolás tetszőleges elhatározásáról.¹⁶

A jogtudomány tárgya és köre. Amint kontinentális kultúránk fogalmi/strukturális beidegződéseitől (pl. az érvény/hatály előfeltételezettségétől) elvonatkoztatva, tehát tudományos általánosságban tesszük fel kérdéseinket, a jog mint társadalmi jelenség iránt érdeklődve a jogtudomány tárgyaként roppant összetett kép bontakozik ki előttünk, mely a jogfogalmat illető korábbi válaszuknál¹⁷ lényegesen tágasabb, s amelyre még élesebben vetül az az egykori jogos kifakadás Kanttól, miszerint a jogászok még mindig hasztalanul keresik jogfogalmukat.¹⁸

változatosságú mesterséges alkotása, külön kiemelve a már szerszámokat készítő szerszámok további szerszámokkal történő tudatos előállítását.

14 Lásd Turay A. tollából *Az önmagára reflektáló ember*, <http://mek.oszk.hu/08700/08794/html/koz4.html> és *Az ember biológiai evolúciója a szaktudományos és a filozófiai reflexióban*, <http://vaciegyhazmegye.hu/letoltes/132.html>

15 Vö. pl. a „Laborem exercens.” Enciklikájában, <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=203>.

16 Vö. pl. Varga 2004b, illetőleg Свѣтлѣна 2014. A szocializmus korabeli ritka szaktudományos kiállítás két monumentuma volt egyfelől Weinberger 1958, majd Loeser 1963, amiket csak utóbb ismerhettem meg.

17 Lásd még Varga 2010 és Varga 2011.

18 Kant 1904. 479. (Anmerkung) írta, hogy „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem

A jogi ordo változatos lehetőségeinek kutatása – beleértve a természetjogot is mint világunknak az emberi szükségeket befolyásolóként feltárható összefüggéseiből adódó lehetőségek és lehetséges normatív követelmények rendszerszerű feltérképezését – e szempontból a klasszikus ökonómia kapcsán már említett modell-szolgáltatással mutat rokonságot. Felépíthető ez bármely éppen kérdéses módon – is. Ezek akár több évezredes futamidejű civilizációkat úgyszintén generálhatnak. Csak éppen, tudományosan, semmiféle kizárólag-így-lehetséges belső szükségképpeniségük (invariabilitás) nem mutatható ki: még egy barokkos filozófia sem enyeleghet róluk másként, mint hogy vérmérséklete szerint retorikus puffogatással az így bemutatott/leírt berendezkedést a lehető legtökéletesebb/legtökéletlenebb világnak kiáltsa ki – akár egy egész korszak legkülönbözőbb gondolkodóitól példázottan Leibniztől Voltaire-ig.

Ezen túlmenően a jogtudomány egyidejűleg összetettséget s töredezettséget mutat, merthogy klasszikus problémabokra a humántudományoknak, míg a természettudományok mintájára empiriakutatásra, mennyiségi változókra koncentráló újabb ágai a társadalomtudományok szűkebb specializációiként tűnnek fel. Eszerint az a tudánysor, amit filozófia, történelem, társadalomtudomány, szellemtudomány néven ismerünk, közvetlenül is jelen van a jogban – nemcsak általánosságban, de bármely nálunk jogágnak nevezett csoportjában vagy kiemelkedő különös problematikájában úgyszintén –, és ezek hordoznak olyan nevet, mint – egyebek közt – jogbölcselet, jogelmélet, joglogika (mint a gyakorlati érvelés specifikus terepe), továbbá jogtörténet, jogszociológia és jogantropológia. A fentiek jegyében ezekre épülhet olyasmi, mint az általános vagy adott kultúrára sajátos jogtan, illetőleg a fentebbi átfogó, hatalmas területeket felölelő értelemben felfogott fogalmi dogmatika és komparatiztika.

Modellálás mint leírás, modellálás mint ideáltípus-alkotás. Szorosan véve, a tudományos törvény maga nem a külvilág, a természet sajátja, hanem utóbbiak emberi megfigyelésének a szimbolizáló leírása. Absztrakciói révén egy merő tényhelyzet időtlen örökkévalóságnak az idealitásába burkolása ez, mely hiába deskriptív formában megfogalmazott, mégis tárgya normatív megközelítését takarja.¹⁹ A tudományos leírást, egyfelől mert nyelvi fogalmiságban – absztraktumként²⁰ – történik,

Begriffe vom Recht”.

19 Sabine 1912. 450. szerint minden tudomány normatív: „The sciences which have appropriated the name descriptive are those which, through the nature of the abstractions they make, come to regard their subject matter as made up of timeless entities existing in an eternal now. Even here, however, the normative character of thought appears in the ideality of the laws which standardize the crude matter of fact.”

20 Klasszikus kifejtés szerint „A világegyetem semmiféle alkotórésze nem olyan egyszerű, hogy elvonatkoztatás nélkül megragadható s átlátható lenne. Az elvonatkoztatás pedig azáltal valósul meg, hogy a világegyetem érintett részét egy hasonló, de egyszerűbb szerkezetű modellel behelyettesítjük.” Rosenblueth & Wiener 1945. 316. [„No substantial part of the universe is so simple that it can be grasped and controlled without abstraction. Abstraction consists

másfelől pedig mert e fogalmisággal összefüggéseket jelölünk, a tudományfilozófia eleve modellálásnak mondja. Hiszen „formális értelemben a tudomány egy olyan kód utáni kutatást jelent, amely az üzenetként rögzített természeti folyamatok információtartalmát maximalizálni tudja”.²¹ Azaz a magyarázat maga a modell, mely a jelenséget valamiféle teoretikus keretbe helyezi,²² s mert ez eleve értelmezést rejt magában,²³ mondhatja az egyszerre kritikus és szkeptikus elme, hogy a modell és a mögötte álló valóság kapcsolata végső soron mégis mindig bizonyítatlan s bizonyíthatatlan marad.²⁴

Ez a modellszerűség elsődleges jelentése s egyszersmind kikerülhetetlen jelensége. Magunk azonban egy ezen belüli többletértelemben, a tudományos leírás egyik specifikus lehetőségeként, funkcionális módjaként szóltunk eddig a modellhatásról. Hiszen, mint említettük, a fizikális teret bizonyos adott vonatkozásban hálószerűen átfogja az a kétségkívül artificiálisan embertől felállított (megállapított) összefüggésrendszer, amit például egy aritmetika vagy egy geometria vizsgál. Ez egyszerre projekcionálás és modellálás, hiszen az, amit imígyen mond, nincsen ténylegesen ott, ámde mégis a tudomány valamely e körbe eső állítása kísérletileg igazolható, amennyiben annak, amit mond, megfelelője a fizikai térben előállítható, illetőleg verifikálható. A társadalmi térben hasonló modellálás történik például az elméleti közgazdaságtanban: mintaképpen leírjuk a gazdálkodást, hogy egyáltalán további összetevőit s összefüggéseit illetően elemezhesünk. Nos, ez bizonyosan nem kizárólagosan lehetséges vagy bizonyosan hűséges (s állítás-ként ezért igaz) képe a gazdaságnak, de amennyiben és ameddig elemzési célokra megfelel, nem refutáljuk. Hasonló megy végbe a teoretikus dogmatikában is: adott egy tér, amelyben a társadalmi viszonyok jogi relevanciájúnak gondolt kapcsolatrendszerének fogalmiasított s egyszersmind rendszerezett, leíró köntösbe bújtatott modellálására törekszünk. Fogalmiasított kapcsolati hálózat létesítése ez az egyik oldalon, valamiféle rendszertani teljességgé fejlesztése az egyidejű másikon. Amit közvetlenül nyújt, az fogalom-katalógus, ami pedig teoretikusan többsíkúvá teszi, az az előbbinek rendezett teljessége. Tudományszerű, mert logizált fogalmi általánosságban történik.²⁵ És ismét, ugyanazzal a modellkövetelménnyel éltünk itt, mint bárhol másutt: mint egy axiomatikus rendszer, önmagában kell teljesnek és következetesnek lennie; ugyanakkor semmi sem zárja ki rivalizáló párhuzamos

in replacing the part of the universe under consideration by a model of similar but simpler structure.”]

21 Bronowski 1986. 42.

22 Pl. Cartwright 1983. 8. fej.

23 Bailer-Jones 2009. 1 szerint „A model is an interpretative description of a phenomenon that facilitates access to that phenomenon”.

24 ‘Models in Science’ in <http://plato.stanford.edu/entries/models-science/#ModLawNat>, 5.3. pont: »Models and Laws of Nature«.

25 Ez lehetett jellemző akár Hohfeld 1913, akár Asztalos 1987 teljesítményére egyaránt – függetlenül attól, vajon konstruált vagy tételes normatívumokból/ esetekből vettek-e esetleg példákat vagy illusztrációkat.

rendszerek akár egyidejű jelenlétét/lehetőségét.²⁶ Tehát egyfelől bármely ízében, másfelől legerőteljesebb nyilvánvalósága ellenére sem más, mint potenciális fogalomhalmaz (jogi taxonimitás) az ember társadalmi valóságáról.

Nézzünk ezért egy elemibbnek tetsző példát: tudomány-e a közgazdaság? Úgy tetszik, szigorúan véve akkor lenne az, ha alapvető hipotéziseit kontrollált körülmények közti kísérletekkel megerősíthetnék, amire viszont aligha nyílik tér.²⁷ Specificitása ugyanis – nem elképzelhetetlen párhuzamban a joggal – az, hogy „adott célok s szűkös, de alternatív módon használható eszközök viszonylatában tanulmányoz emberi magatartásokat”.²⁸ Ezek a magatartások azonban nem egyszerűen egy biológikum életjelenségei vagy reakciói, hanem kulturálisan alakított, sőt kifejezetten tudatformáló (reklám)közegtől is befolyásolt, tudatos és több irányban is célszerű akaratos emberi választások termékei. Mindezért pedig erőteljesen változékonyak, s természetszerűleg a racionalitástól az irracionálisig, bármiféle mérce szerint is a normálistól az abnormálisig terjedő függés teljes színskáláját mutatják – legalábbis amint ezt az a vita hangsúlyozta, ami akkor lángolt fel a nyugat-európai-atlanti világban, amikor egymással versengő nézeteikért (azaz egymást refutáló modelleikért) egyszerre jutalmaztak 2013-ban három közgazdát Nobel-díjjal.²⁹

A jogi tudományművelésben a legerősebbnek tetszik az elsődlegesként számon tartott kritérium, a „tudományos módszer” szerinti megközelítés s feldolgozás,³⁰ ám a legerőtlenebbnek az, ami a második legfontosabb kritérium lenne, a tárgy klasszikusának kifejezésével élve a „falszifikálhatóság, avagy visszautasíthatóság vagy tesztelhetőség”.³¹ Mihelyst viszont ugyanezen klasszikusnak bővebb kifejtésével is számot vetünk, ez a kritérium úgyszintén bőven helyénvalónak és alkalmazhatónak illik azokra a tudományos igényű kifejtésekre, vitákra és állandó újraírásokra, folyvást előrehaladó és az egész európai kontinens jogászságát úgyszólván fél évezreden át lelkesítő és megmozgató, végső soron identitását meghatározó erőfeszítésekre, amiket elvi általánosságban így jellemez: „A tudományos előrehaladás próbára tételek sorából áll, tévedések kiküszöböléséből, s a tévedések javítását eredményező korábbi próbára tételek során szerzett tapasztalatoktól

26 Lásd pl. Funke 2004 áttekintését.

27 'Is Economics a Science?' in <http://www.econlib.org/library/Topics/College/iseconomicscience.html> [„basic hypotheses” / „controlled experiments”].

28 Robbins 1932: 15. [„Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between given ends and scarce means which have alternative uses”].

29 Egyikük – Shiller 2013 – írta: „My belief is that economics is somewhat more vulnerable than the physical sciences to models whose validity will never be clear, because the necessity for approximation is much stronger than in the physical sciences, especially given that the models describe people rather than magnetic resonances or fundamental particles. People can just change their minds and behave completely differently. They even have neuroses and identity problems, complex phenomena that the field of behavioral economics is finding relevant to understanding economic outcomes.”

30 Roos 2014.

31 Popper 1963. 37. [„falsifiability, or refutability, or testability”].

vezérelt további próbatételekből. Mert egyetlen elmélet sem tekinthető abszolút biztosnak: bármely elmélet problematikussá válhat, bármennyire alátámasztottnak s megerősítettnek tetszik is a jelen számára. Hiszen semmiféle elmélet sem állhat, mint mindenek fölött sérthetetlen, vitathatóságon felül.”³²

Mihelyt viszont a falszifikálhatóság kifogása így elesik, tudományteremtő erőként visszatérhetünk a „tudományos módszer” használatához. És valóban kiderül: mindaz, ami az európai jogot és jogtudományi gondolkodást közel évezrede, a római jog recepciójának megtörténtétől jellemzi, az így ölünkbe hullott és folyamatosan továbbfejlesztett, a germánóság és egyéb kultúrahordozók saját hagyományainak bevitelével folyvást gazdagított joganyagának a fogalmisága fokozatos kiépítésével és intézményi elemeinek összefüggései kidolgozása útján egyetlen rendszerré kovácsolásával állott elő. Röviden szólva tehát, a Nyugat teljesítménye itt is minden tudomány alapkövének, egy absztrakciók révén teremtendő rendszernek a létrehozatala volt.³³

Ezzel máris egy olyan fejlődési ívet rajzoltunk fel, amely szerint az ókori geometria euklideszi axiomatikája, mint eszmény, először újra megtestesült a szenttamási teológiában (1265–1272), majd néhány évszázad múltán a jurisprudentia körében úgyszintén. 1637-ben egy ebből a szellemből fakadó megvilágosodást, tudományteremtő robbantó erőként fellépést jelez Descartes felismerése: „Azok a hosszú, egészen egyszerű és könnyű okorok, melyekkel a geometerek szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaikhoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi ismeret számára hozzáférhető dolgok mind hasonló rendben követik egymást; s ha mindig csak arra ügyelünk, hogy ne fogadjunk el igaznak olyat, ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, mely az egyiknek a másiktól való leszármaztatására szükséges, akkor nincs az a távoli igazság, amelyhez végre el nem jutunk, s nincs olyan rejtett, melyet föl nem fedezünk.”³⁴

És következett a *jurisprudentek* sora, akik mindannyian „a jog igazabb s szigorúbb logikája kedvéért Eukleidész lába nyomába lépve”³⁵ jártak el, miköz-

32 Popper 1979. 359–360. [„The progress of science consists in trials, in the elimination of errors, and in further trials guided by the experience acquired in the course of previous trial and errors. No particular theory may ever be regarded as absolutely certain: every theory may become problematical, no matter how well corroborated it may seem now. No scientific theory is sacrosanct or beyond criticism.”]

33 Pl. Hoefflich 1986.

34 Descartes 1637, Második rész [„Ces longues chaînes de raisons, toutes simples et faciles, dont les géomètres ont coutume de se servir pour parvenir à leurs plus difficiles démonstrations, m’avoient donné occasion de m’imaginer que toutes les choses qui peuvent tomber sous la connoissance des hommes s’entresuivent en même façon, et que, pourvu seulement qu’on s’abstienne d’en recevoir aucune pour vraie qui ne le soit, et qu’on garde toujours l’ordre qu’il faut pour les déduire les unes des autres, il n’y en peut avoir de si éloignées auxquelles enfin on ne parvienne, ni de si cachées qu’on ne découvre.”] Erről mondta alig másfél évtizeddel Descartes e műve előtt Galilei 1623, hogy a világegyetem, mint egy hatalmas könyv, „a matematika nyelvén van megírva”.

35 Wolff 1749.

ben hitük szerint nem tettek egyebet, mint az általuk egyébként is idealizált római jogászságot követték, kiknek „egész eljárása olyan biztonsággal rendelkezik, aminek a matematikától eltekintve aligha lehet párja, s akiről túlzás nélkül elmondható, hogy számolni tudtak fogalmaikkal”.³⁶

Nos, ilyen légkörben lett a jogtudomány is mintatudomány, úgymond tudományeszményt megvalósító *scientia*, miközben valójában aligha tett mást, mint túlnyomórészt kapott szövegek szavaiban s textuális összefüggéseiben fogalmiságokat tárt fel, elemezte, rendszerezte s folyvást csiszolta ezeket, amivel egyszersmind mind tökéletesebb rendszert is fejlesztett. Intellektuális projekció volt mindez csupán, de beleillett abba a sorba, amely először a háromdimenziós tér strukturális belakásával indult a geometriában, folytatódott létezésünk kereteinek s értelmének metafizikai, transzcendentális dimenzióinak megrajzolásával a teológiában, hogy azután immár ennek egyetlen szelete, földi létünk tekintetében körvonalazza a juriszprudencia egy kellő *ordónak*, vagyis megvalósítható, mert természetes rendnek az alapjait.³⁷

Hitünk s az evilági rendet illető tudásunk történelmileg alakult Róma-közpon-tisága egyaránt magyarázhatja, hogy egyszerre indult el hódító útjára az emberi tudás őrzőjeként a nyelvi latinitás bevégzett tökélyként felfogása, valamint tudás- és rendeszményünknek az egykori géométer mesterséghez: a logika és a rendszer formájában egy elvont fogalmiságú s következetességű axiomatizmushoz kapcsolása. Ekkor jelenhetett meg akár a Teremtő Istennek mint bármiféle elképzelés szerinti örök tökéletességnek körzővel, vonalzóval, mert a létezés tökéletes rendje megalkotójaként történő ábrázolása, akár – egészen a leibnizi kor vízióiig – a latinnak mint egy istenséghez, mert örökkévalósághoz illő nyelvnek a kultusza és ekként való kultiválása. Így lett a *iuris|prudencia* a *scientia*-eszme egyik méltó mintázójává.

Ámde változatlan makacssággal ismételve: mi is volt mindez csupán? Intellektuális projekció: fogalmi háló, amit emberek elfogadt(att)ak, s a valóságot model-láló közös konvencióként, mérceként használva, aztán visszavetítették a valóság-ra. Ezzel egyszersmind persze egy pusztán gondolati vetítőháló is ez, vagyis habár nem szigorúan axiomatizált rendszer, de e virtuális konceptualizálásnak a taxo-nómiája. A tudományoszerűség szempontjából mindebből csupán a modellálás ér-dekes, mert egyfelől rendszerszerűségében ez valóban meglehetősen fejleszthető, másfelől viszont semmiféle elért állapotában nem minősülhet valóság-leírásnak (hiszen akkor az igaz/hamis terepében belülinek kellene lennie), hanem mint modellálás egyfajta ideáltípus-fejlesztésre tett javaslatnak,³⁸ ami bárha semmi-

36 Savigny 1814. 39. [„Darum eben hat ihr ganzes Verfahren eine Sicherheit, wie sie sich sonst außer der Mathematik nicht findet, und man kann ohne Uebertreibung sagen, daß sie mit ihren Begriffen rechnen.”]

37 Lásd pl. Röd 1970.

38 Az ideáltípus a szokásos megközelítésekben a megismerésnek nem eredménye, hanem eszköze; ekként viszont se nem igazolható, se nem cáfolható. Klasszifikációs kategória önmagában ez;

képpen sem kizárólagos vagy alternatívátlan, mégis érthetővé teszi, jellemezheti a valóság felépülésének legalábbis egyfajta szerkezetiségét. Ebben az értelemben igaz, hogy „A jognak önmagában van a tárgya, ilyen értelemben tehát narcisztikus tudomány”; történeti és/vagy összehasonlító áttekintésben mégis közelíthet egy tudományosmennyhez, amennyiben egyszerre tárgyal személyeket, dolgokat és aktusokat jogi, valamint gazdasági, politikai, szociális (kulturális) és pszichikai konstruktumokként.³⁹

Modern, komplexebbé vált világunkban mindez nemcsak a jog látszólag rejtett, ám fogalmiságát, gondolati kereteit messzemenően megszabó mélyrétege mindennemű jognak,⁴⁰ de egyszerismind, egyfajta ideáltipikus tükröt nyújtván, egyik alkotójaként alakító tényezője is az ember világának.

Következtetés. Mindennek következményei levonásával csakis ismétlésekbe bocsátkozhatunk. Eszerint minden efemeritás, mert akaratfüggő, illetőleg minden akcidentalitás, mert egyedi emberi produktum, tárgyként szükségképpen kívül esik a tudomány körén. Ezért a nemzeti vagy nemzetközi jogrend mint olyan, beleértve törvényhozást/jogalkotást, jogi döntést/joggyakorlatot, ügyek joggá vagy jogi ügyé transzformálását (elemzést, értékelést) – akár *de lege lata*, akár *de lege ferenda* –, valamint akár legszélesebb értelemben vetten a jogpolitikai *desideratum*-megfogalmazást, nem tárgya a jogtudománynak. Következésképpen az ezek függésében megfogalmazott vagy elvégzett fogalmi/fogalmiasító elemzések, rendszerezések szintén a jog mint eszköztéremtés és eszközalkalmazás gyakorlati aktusának a részei, de nem a tudományéi.⁴¹

Mindennek a teoretikus állítása nyilvánvalóan független a ténylegesen folytatott praxistól, annak megideologizálásától, valamint az abban megnyilvánuló/megtestesített nyelvhasználatától. Kultúrák, országok változó gyakorlatától függően az *academia* és *universitas* által létrehozott ún. egyetemi/akadémiai könyv- és folyóirat-kiadásban megjelenő úgynevezett jogtudomány-művelésből származó produktum java részéről ugyanis szigorúbb elemzésben éppen az derülhet ki, hogy voltaképpen, bizony, szintén kívül esik a tudomány birodalmának körén.

a jogra jellemző kibontottságában, s annak logikailag kidolgozott rendszerességében azonban megismerésnek az eredményeként is használható.

39 Samuel 2008. 295. [„Law has as its object only itself. It is in this sense a narcissistic science”] és 320–321.

40 Lásd mindenekelőtt Pokol 2001; Pokol 2008; Pokol 2010.

41 Pokol 2015. 23. írja ismételten, hogy „a jogdogmatika nem tudomány, hanem a komplexebbé vált nyugati jogrendszerek szellemített rétege, a jogrendszerek szabályrétege felett létrejövő értelmi összefüggésrendszer”. A kérdés hazai megvitatásához lásd Szabó (szerk.) 2007.

Irodalom

- Asztalos, L. 1987. *Polgári jogi alaptan. A polgári jog elméletéhez*. Budapest.
- Bailer-Jones, D. 2009. *Scientific Models in Philosophy of Science*. Pittsburgh.
- Bergson, H. 1907. *L'Évolution créatrice*. Paris.
- Bitterli, U. 1982. „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest.
- Bronowski, J. 1986. *A természet logikája*. Budapest.
- Cartwright, N. 1983. *How the Laws of Physics Lie*. Oxford.
- Conklin, W. E. 1998. *The Phenomenology of Modern Legal Discourse*. Aldershot & Brookfield.
- Coyle, S.–Pavlakos, G. (ed.) 2005. *Jurisprudence or Legal Science? A Debate about the Nature of Legal Theory*. Oxford.
- Descartes, R. Értekezés a módszerről. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. Ford. Zempléni Jolán. <http://mek.niif.hu/01300/01321/01321.htm#d2932> [Discours de la méthode. Pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences. <http://www.gutenberg.org/files/13846/13846-h/13846-h.htm>].
- Свграфова, С. 2014. Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України* [Kharkiv] No. 76. 42–53.
- Funke, A. 2004. *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. Tübingen.
- Galilei, G. 1623. *Il Saggiatore*. Roma. [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Assayer.]
- Hoeflich, M.H. 1986. Law & Geometry: Legal Science from Leibniz to Langdell. *The American Journal of Legal History*, 30(2). 95–121.
- Hohfeld, W.N. 1913. *Some Fundamental Legal Conceptions*. New Haven.
- Kant, I. 1904. Kritik der reinen Vernunft. (Transzendente Methodenlehre.) In: Kant, I. *Gesammelte Schriften*, III. Berlin.
- Loeser, F. 1963. Zur Frage der Wahrheit in der Moral. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 11. 1104–1121.
- Pokol, B. 2001. *A jog elmélete*. Budapest.
- Pokol, B. 2008. *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*. Budapest–Pécs.
- Pokol, B. 2010. *Autentikus jogelmélet*. Budapest–Pécs.
- Pokol, B. 2015. *A jogtudomány társadalomtudományosodása (és így perspektivikus létrejötte)*. Budapest. <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>.
- Popper, K. R. 1963. *Conjectures and Refutations. The Growth of Science and Knowledge*. London.
- Popper, K. R. 1979. *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford.
- Replica 1998. (Nos. 33–34). „A tudomány gyarmatosítása?”

- Robbins L. 1932. *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London.
- Roos, R. 2014. Is Law Science? *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 17(4).
- Rosenblueth, A. & Wiener, N. 1945. The Role of Models in Science. *Philosophy of Science*, 12. 316–321.
- Röd, W. 1970. *Geometrischer Geist und Naturrecht. Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert*. München.
- Sabine, G. H. 1912. Descriptive and Normative Sciences. *The Philosophical Review*, 21. 433–450.
- Samuel, G. 2008. Is Law Really a Social Science? A View from Comparative Law. *The Cambridge Law Journal*, 67. 288–321.
- Savigny, F. C. 1814. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg.
- Shiller, R. J. 2013. *Is Economics a Science?* <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2013/nov/06/is-economics-a-science-robert-shiller>
- Szabó M. (szerk.) 2007. *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc.
- Varga Cs. 1970. A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 13. 589–613.
- Varga Cs. 1985. Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 28. 528–555.
- Varga Cs. 2003. *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 3. kiad. Budapest.
- Varga Cs. 2004a. *A jogi gondolkodás paradigmái*. 2. kiad. Budapest.
- Varga Cs. 2004b. A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: Varga Cs. *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, 4–18.
- Varga Cs. 2005a. *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: Szilágyi I. – Paksy M. (ed.) *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből.)* Budapest, 219–242.
- Varga Cs. 2005b. Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLíSz*, 82. 14–21.
- Varga Cs. 2010. A jog talánya: hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, 51. 121–136.
- Varga Cs. 2011. Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare*, 7(3). 93–100.
- Varga, Cs. 2012. *Comparative Legal Cultures. On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. Budapest.
- Varga Cs. 2014a. Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In: Fekete B. et al. (ed.) *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, 558–570.

- Varga Cs. 2014b. A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága. *Jura*, 20(1). 189–193.
- Varga Cs. 2014c. Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez. *Glossa Iuridica* 1(2). 85–100.
- Varga Cs. 2015. „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”. Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 28(2). 53–70.
- Varga Cs. (szerk.) 2000. *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest.
- Weinberger, O. 1958. *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik. Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet werden?* Praha.
- Wolff, Chr. 1749. *Institutiones iuris naturae et gentium*. Halle.